

ŁUKASZ TOBOŁA

BIBLIJNA WZMIANKA O SPRZEDAŻY JÓZEFA DO EGIPTU (RDZ 37,27-28.36) I JEJ MOŻLIWY KONTEKST HISTORYCZNY W ŚWIETLE DOKUMENTÓW Z UGARIT

Celem niniejszego tekstu jest próba ukazania zakorzenienia biblijnej wzmianki o sprzedaży Józefa do Egiptu (Rdz 37,27-28.36). Archetypiczny charakter opowieści patriarchalnych nie wyklucza wszakże historyczności niektórych z elementów, które się na tę opowieść składają. Porządek realizacji podjętego zadania wyznacza pytanie: kiedy analizowane opowiadanie, tak jak zostało przekazane przez tradycję biblijną, było najbardziej czytelne dla swych odbiorców? Odpowiedź na tę kwestię pomoże wyznaczyć w przybliżeniu czas narodzin tradycji mówiącej o sprzedaży Józefa do Egiptu oraz określić jej możliwy kontekst społeczno-ekonomiczny.

Szereg szczegółów towarzyszących opowiadaniu o sprzedaży Józefa do Egiptu można powiązać z dość konkretnym okresem historycznym. Według tekstu Rdz 37,12-17 bracia Józefa wypędzali trzody w okolice Sychem i Dotan, zaś ich ojciec przebywał w Hebronie. Taka praktyka wskazuje na osiadłą społeczność pasterską, w której wypas polegał na okresowych przegonach zwierząt z pastwisk letnich (górkich) na pastwiska zimowe (na równinach podgórkich lub w dolinach). Stałym ośrodkiem pozostawała osada, gdzie część społeczności trudniła się uprawą roli. Ponieważ biblijna tradycja o patriarchach jest silnie zakorzeniona w środowisku

szczerpów aramejskich górnej Mezopotamii (okolice Harranu)¹, można przypuszczać, że opis wypasu stad przez Józefa i jego braci został stworzony w oparciu o tamtejsze warunki życia². Forma osiadłego pasterstwa rozwijała się zaś w tym właśnie rejonie aż po XI w. przed Chr. i zakończyła ostatecznie przejściem do gospodarki rolniczej tuż przed pojawieniem się w tym regionie Asyryjczyków, a zatem przed czasami Adad-nirariego II (ok. 900 r. przed Chr.). Może to stanowić pewną sugestię co do górnej granicy datowania biblijnej opowieści.

Kolejny istotny szczegół to kwota, za jaką Józef został sprzedany – dwadzieścia szekli. Odpowiada ona cenom z drugiej połowy II tysiąclecia przed Chr.³ Trudno ją powiązać z późniejszym okresem, ponieważ z początkiem I tysiąclecia przed Chr. ceny niewolników w Syro-Kanaanie wzrosły o ponad 100%⁴. Również wzmianka o Midianitach najlepiej daje się wytłumaczyć, jeśli umiejscowimy ją w XIII-XII w. przed Chr., ponieważ w późniejszym okresie działalność handlowa tego ludu wygasa⁵.

Takie datowanie współbrzmi z pochodzącymi z XIII w. przed Chr. źródłami ugaryckimi, w których pojawiają się liczne informacje o egipskich karawanach przemierzających tereny Syro-Kanaanu⁶. W jednym z prywatnych listów wzmiankowany jest egipski handlarz niewolników Hehea (^P*hē-hé-a amilu* ^{kur}*mi-iš-ri*; RS 15.11)⁷, będący w posiadaniu grupy ludzi z Ugarit, o wartości 400 szekli srebra. Te dokumenty są współczesne czasom Ramzesa II (1279-1212 przed Chr.), z którego

¹ Odnośnie do takiej interpretacji, zob. E. Lipiński, *The Aramaeans. Their Ancient History, Culture, Religion*, Leuven 2000, 59, 73-76. Na źródła tej tradycji wskazuje imię jednego ze skrybów króla Dawida, Šāj-Ši' („Dar Księżycy”), którego synowie pojawiają się też na dworze Salomona. Forma elementu teoforycznego sugeruje, że skryba pochodził z okolic miasta Harran, gdzie czczono aramejskie bóstwo lunarne Ši'. Istniała więź pomiędzy środowiskiem Aramejczyków z okolic Harranu a Jerozolimą, na co wskazuje obecność w tekstach biblijnych imion staroaramijskich, takich jak Rebeka czy Absalom, niespotykanych w onomastyce hebrajskiej.

² Stamtąd Abraham wyrusza na południe, zaś Izaak i Jakub biorą swe żony (Rdz 24,29-31). Relacja o wyprawie sługi Abrahama do miasta Nahor (Rdz 24) oraz pobyt Jakuba u Labana w Harranie (Rdz 29-31) wskazują na znajomość osadnictwa aramejskiego w dolinie rzeki Chabur ok. X w. przed Chr.

³ K. Hoffmeier, *Israel in Egypt. The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford 1997, 87. Dla przykładu, średnia cena niewolnika w Ugarit wynosiła około 14-20 szekli, por. M. Heltzer, *Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit*, Wiesbaden 1978, 16, 83.

⁴ Hoffmeier, *Israel in Egypt*, 87.

⁵ Por. E. Lipiński, *On the Skirts of Canaan in the Iron Age. Historical and Topographical Researches*, Leuven 2006, 320, 366, 389.

⁶ Jednym z takich dokumentów jest list hetyckiej królowej Puduhepy do Niqmadda III (RS 17.434+, KTU 2.36), która nalega na władcę Ugarit, aby pozwolił przejść przez swe ziemie karawanom z Egiptu (*ntbt . mšrm*, l.15; [*nt*]bt . mšrm . b . ḫwt . 'ugrt, l. 16) i zadbał o ich bezpieczeństwo. Por. *The Context of Scripture Properly Dealing with Archival Documents from the Biblical World, t. III*, red. W.W. Hallo, Leiden 2002, 96.

⁷ Por. *ANET*, 629.

przedsięwzięciami architektonicznymi niektórzy badacze Starego Testamentu⁸ wiążą biblijny obraz niewoli egipskiej.

Zawartą w historii Józefa egipską onomastykę (imiona: Putyfar, Asenet, Safnat-Paneach) należy datować najwcześniej na okres XIX dynastii (1298-1187)⁹, przy czym większość poświadczeń tego rodzaju imion przypada na czasy późniejsze (X-III w. przed Chr.). Jednakże w XII i XI w. przed Chr. wpływy Egiptu w Kanaanie uległy osłabieniu, a w konsekwencji Egipt przestał być postrzegany jako źródło ucisku. Opowieść wykorzystująca motyw sprzedaży do Egiptu musiała zatem narodzić się nieco wcześniej.

Przekazane przez tradycję biblijną różnorodne i na pozór nie związane ze sobą szczegóły dotyczące kontekstu społeczno-ekonomicznego sprzedaży Józefa do Egiptu, sugerują zatem datowanie tej opowieści na XIII-XII w. przed Chr. W tym okresie należy więc szukać możliwych paraleli, które pozwolą na hipotetyczną rekonstrukcję historycznego tła, będącego inspiracją dla teologicznej przypowieści w Rdz 37,27-36.

O handlu ludźmi na ziemiach Syro-Kanaanu w tym okresie wiadomo niewiele. Dokumenty związane z handlem i administracją były w większości sporządzane na nietrwałych materiałach, takich jak papirus czy skóra, i nie przetrwały do naszych czasów. Współczesna wiedza o sposobie pozyskiwania niewolników do Egiptu z terenów Syro-Kanaanu ogranicza się zatem do kilku dokumentów zapisanych na glinianych tabliczkach i odnalezionych na stanowisku w Ras Szamra, dawnym Ugarit.

Większość z tych tekstów pochodzi z archiwów królewskich i powstała za panowania 'Ammittamra II (1260-1235 r. przed Chr.). Pierwszy z nich to zobowiązanie poręczenia zapisane alfabetycznym pismem ugaryckim (RS 19.066)¹⁰. Wspomniani są w nim czterej mieszkańcy miejscowości Apsunu (północne pogranicze Ugarit), którzy zobowiązali się do poręczenia za dwóch zadłużonych pobratymców:

⁸ G. Rendsburg, „The Early History of Israel”, w: *Crossing Boundaries and Linking Horizon. Studies in Honor of Michael C. Astour on His 80th Birthday*, red. G.D. Young, M.W. Chavalas, R.E. Averbeck, Bethesda 1997, 439; K. Hoffmeier, *Ancient Israel in Sinai. The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*, Oxford 2005.

⁹ Hoffmeier, *Israel in Egypt*, 84-87; por. Lipiński, *On the Skirts of Canaan*, 132.

¹⁰ Dotychczasowa bibliografia obejmująca transkrypcje tekstu oraz komentarze: Ch. Vroilleaud, *Le palais royal d'Ugarit V. Textes en cunéiformes alphabétiques des archives sud, sud-ouest et du petit palais* (Mission de Ras Shamra 11), Paris 1965, 138-139; M. Liverani, „Due documenti ugaritici con garanzia di presenza”, w: *Ugaritica VI*, red. C.F.A. Schaeffer (Mission de Ras Shamra 17), Paris 1969, 375-378; M. Dietrich, O. Loretz, J. Sanmartin, „Keilalphabetische Bürgschaftsdokumente aus Ugarit”, *UF* 6 (1974), 466-467; M. Heltzer, *The Rural Community in Ancient Ugarit*, Wiesbaden 1976, 77; tenże, „Ein ugaritischer Genossenschaftsvertrag”, *UF* 9 (1977), 346-347; J. Hoftijzer, W. van Soldt, „Texts from Ugarit Concerning Security and Related Akkadian and West Semitic Material”, *UF* 23 (1991), 191-192.

(1) *tldn* (2) *trkn* (3) *kl'i* (4) *plgn* (5) *'aps₂nj* (6) *'rb b n[]* (7) *w . b . p[]* (8) *'aps₂[nj]* (9) *b . jšib[m]* (10)
ḫwt . [tth] (11) *'alp . k[sp]* (12) *ts₂'n* (13) *w . hm . 'alp* (14) *l . ts₂'n* (15) *mšrm* (16) *tmkrn* (17) *jph .*
'bd'il (18) *bn . m* (19) *jph . 'išlm* (20) *bn . prqdš* (21) *jph . mnḫm* (22) *bn . ḫnn* (23) *brqn . spr*

Talduna, Tszirkanu, Kil'ie, Pilganu, – 'Apsunejczycy – poręczą za N[] i za P[], 'Apsunejczyków. Przy wyjściu ich (*dłużników*) (do) kraju [drugiego] (*poręczyciele*) tysiąc sre[bra] płacą. A skoro tysiąca nie zapłacą, Egipcjanom zostaną sprzedani. Świadkiem 'Abdi-'Ilatu, syn Miji: Świadkiem 'Ilu-Szalim, syn Parru-Qidsza: Świadkiem Munachimu, syn Chanana: Burqanu skrybą.

Kwestia poręczenia za zbiegłego dłużnika pojawia się też w innych tekstach z Ugarit. Przykładem może być kolejny dokument z Apsunu (RS 15.81)¹¹, spisany w języku akadyjskim, według którego poręczyciel w przypadku ucieczki dłużnika odpowiada przed królem i jest zobowiązany zapłacić 500 szekli srebra. Tymczasem zacytowane wyżej zobowiązanie uwzględnia nie tylko opłatę, ale i sankcję karną na wypadek niemożności realizacji poręczenia. Niewypłacalny poręczyciel ma być sprzedany w niewolę do Egiptu.

Zapis dokumentu jest wyjątkowo małych rozmiarów (48x42 mm), nie spełnia zwyczajowych kryteriów formalnych, brak na nim odcisku stosownej pieczęci¹² i wzmianki o wierzycielach. Ponieważ ten nietypowy tekst został odnaleziony w archiwach królewskich, jest możliwe, że mamy do czynienia z doraźną interwencją króla, której surowość była podyktowana specyfiką społeczności z Apsunu. Rejon Apsunu nie należał do najbezpieczniejszych, na co wskazują fragmentaryczne akta sądowe dotyczące co najmniej dwóch przypadków zamordowania przyjezdnych kupców przez mieszkańców miejscowości¹³. Brak wzmianki o wierzycielach może sugerować, że wierzycielem był sam król, zaś osoby wspomniane w dokumencie należą do kategorii *bunušu malki* – „ludzi króla”¹⁴, czyli dłużników królewskich, regulujących swe długi poprzez prace wykonywane na rzecz dworu.

¹¹ Por. Hoftijzer & van Soldt, „Texts from Ugarit Concerning Security”, 194. Odnośnie do ugaryckich przepisów dotyczących poręczenia zob. I.M. Rowe, „Ugarit”, w: *A History of Ancient Near Eastern Law*, red. R. Westbrook, Leiden 2003, 724-725.

¹² Niejednoznaczności tego dokumentu omawia: I.M. Rowe, „The Legal Texts from Ugarit” w: *Handbook of Ugaritic Studies*, red. W.G.E. Watson, N. Wyatt, Leiden 1999, 416-419.

¹³ RS 17.229 – sprawa o zabójstwo pełnomocników kupca Talimmu, wytoczona przeciwko całej społeczności Apsunu oraz RS 17.69 – sprawa o zabójstwo innych kupców, podlegających królowi hetyckiemu, wytoczona przeciwko sprawcom imiennie wymienionym w dokumencie. Por. P. Barmash, *Homicide in the Biblical World*, Cambridge 2005, 191, 193-194; T. Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford 2002, 36, 90.

¹⁴ Na temat ugaryckiej instytucji *bunušu malki*, zob. I.M. Rowe, „The King's Men in Ugarit and Society in Late Bronze Age Syria”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 45 (2002), 1-19.

W kontekście biblijnej opowieści o Józefie szczególnie interesujący wydaje się być przypadek nielegalnej sprzedaży ugaryckiego obywatela do Egiptu¹⁵, będący tematem dwóch listów spisanych w języku akadyjskim i zachowanych w archiwach ugaryckich (RS 34.158¹⁶; RS 20.021¹⁷). Pierwszy z nich kierowany jest przez Szabi-'Ilima, króla sąsiedniego królestwa Sijannu¹⁸, do Uzzinu, zarządcy Ugarit, drugi zaś do samego 'Ammittamra II. Listy przedstawiają sprawę bardzo skrótowo, co utrudnia interpretację. Cenną wskazówkę stanowią cytaty z poprzednich listów korespondenta (obecnie zaginionych), komentowane w ramach odpowiedzi. Pozwala to na następującą rekonstrukcję wydarzeń.

Z pierwszego listu (RS 34.158) wynika, że na terenie Sijannu sprzedano Egipcjanom człowieka pochodzącego z Ugarit. W świetle ugody (RS 17.341)¹⁹ zawartej pomiędzy królem Sijannu a królem Ugarit i zatwierdzonej przez występującego w roli arbitra władcę Karkemiszu (Ini-Teszuba), transakcja ta miała charakter bezprawnego. Ugoda obejmowała bowiem następujące regulacje prawne związane z przypadkami uprowadzania mieszkańców sąsiadujących ze sobą królestw w celu sprzedaży na obcym rynku:

(23) <i>ù mārù^{kur} ú-ga-ri-it</i>	A synowie Ugarit
(24) <i>a-kán-na li-it-mu-mi ma-a</i>	tak niechaj przysięgną, że:
<i>šum-ma ardu amtu ša pša-bi-il-lim</i>	„Oto sługi / służebnicy Szabi-'Ilima,
<i>na-at-ta-kir-mi</i>	(nie) sprzedamy
(25) <i>ù šum-ma a-na ma-am-ma amili ša-nim-ma</i>	i jakimś mężowi innemu
<i>a-na šimti na-at-ta-din-mi</i>	na sprzedaż nie wydamy”.
(28) <i>ù mārù^{urru} sí-ia-an-ni</i>	A synowie Sijannu
<i>a-kán-na li-it-mu-mi ma-a</i>	tak niechaj przysięgną, że:
<i>šum-ma ardu amtu ša ša[r]^{kur} ú-ga-ri-it</i>	„Oto sługi / służebnicy króla Ugarit,
(29) <i>na-at-ta-kir-mi</i>	(nie) sprzedamy
<i>ù šum-ma a-na ma-am-ma amili ša-nim-ma</i>	i jakimś mężowi innemu
<i>a-na šimti na-at-ta-din-mi</i>	na sprzedaż nie wydamy”.

¹⁵ Powyższą paralełę jako pierwszy dostrzegł J. Nougayrol, „RS 20.21”, w: *Ugaritica V*, red. J. Nougayrol [i in.] (Mission de Ras Shamra XVI), Paris 1968, 126. Wyczerpującą analizę przedstawia: I.M. Rowe, „How Can Someone Sell his Own Fellow to the Egyptians?”, *VT* 54 (2004), 335-343. Por. też M. Heltzer, „The Economy of Ugarit”, w: *Handbook of Ugaritic Studies*, red. Watson & Wyatt, 442-443.

¹⁶ Transliteracja i przekład całości tekstu: Hoftijzer & van Soldt, „Texts from Ugarit Concerning Security”, 198.

¹⁷ Nougayrol, „RS 20.21”, 126.

¹⁸ Miejscowość u południowych granic Ugarit. W źródłach nazwa Sijannu pojawia się wymiennie z Usznatu.

¹⁹ Transkrypcja, przekład i zwięzły komentarz w: J. Nougayrol, *Le Palais royal d'Ougarit IV. Textes accadiens des Archives Sud* (Mission de Ras Shamra 9), Paris 1956, 161-164.

Wobec naruszenia umowy zarządca Ugarit wystosował list do króla Sijannu, domagając się uwolnienia swego pobratymca (l. 9). W odpowiedzi król Sijannu informuje o uwolnieniu ugaryckiego poddanego (l. 10-14), a jednocześnie domaga się, aby także król Ugarit konsekwentnie przestrzegał obowiązującej ugody:

(16) *ù at-ta pí-qàt ardija* (17) *aš-ra-nu a-na mārī* ^{kur} *mi-iš-ri* (18) *i-pa-šaru-ni*
ša-bat-š[u] (19) *a-na muh-bi-ia te-ra-aš-šu*
 (20) *ia-nu-ma-a* (21) *a-ma-t[u]* *la-a ba-ni-tum* (22) *i-na bi-ri-ni ta-šak-kán*
 (23) *ki-i amilum* ^{li} *tap-pa-šu* (24) *a-na mār[ù]* ^k *[ur mi-i]s-ri* (25) *i-pa-š[a-ar]*

A ty, jeśli sługa mój tam (*tj. w Ugarit*) synom Egiptu będzie sprzedany, pochwyć go, przed oblicze moje sprowadź go!

Inaczej rzecz nie do pojęcia między nami wyrządzisz:

Zaiste cóż to za mąż, który ziomka swego synom Egiptu sprzedaje?

Drugi z listów (RS 20.21) wspomina o zwrocie dobytku bezprawnie sprzedanego człowieka (który prawdopodobnie był już wtedy wolny). Upominał się o to król Ugarit (l.12-14), cytowany przez władcę Sijannu:

(15) *e-nu-ma amila ša-a-ši* (16) ^{amil} *tap-pi-šu* (17) *ip-šu-ur-mi* (18) *a-na mārī mi-iš-ri-[i]*
 (19) *ù iš-ša-ab-<tu->šu* (20) *ù il-te-qu-ú* (21) *ú-nu-te* ^{meš} *-šu*

Kiedy mąż ten przez ziomka swego został sprzedany synom Egiptu, oto pochycili go i wzięli dobytek jego.

Król Sijannu zamyka całą sprawę, powołując się na istniejące porozumienie: *i-na-an-na ri-kil-ta an-ni-ta i-na be-ri-ni šu-ku-un* – „Teraz ugody tej między nami się trzymajmy”. Ze źródeł wynika, że pomiędzy tymi graniczącymi królestwami dochodziło do częstych nieporozumień, zwłaszcza na terenach pogranicza²⁰. Jednak w ramach przedstawionej wyżej korespondencji obie strony potępiły incydent. Tak zgodna reakcja sugeruje, że to wydarzenie było w opinii współczesnych wyjątkowo oburzającym nadużyciem.

Akadyjski termin *tappù* tłumaczony tu jako „ziomek” oznaczał relację partnerstwa lub symbolicznego braterstwa²¹. W źródłach ugaryckich poza tekstami sylabicznymi pojawia się w alfabetycznym zapisie imienia *’iltp* „El jest towarzyszem” (KTU 4.285:9)²². Mając na uwadze podobieństwa pomiędzy akadyjskim

²⁰ I. Singer, „A Political History of Ugarit”, w: *Handbook of Ugaritic Studies*, red. Watson & Wyatt, 662-666.

²¹ *CAD T*, 184-190.

²² F. Gröndahl, *Die Personennamen der Texte aus Ugarit* (Studia Pohl 1), Rome 1967, 201.

z Ugarit a językiem korespondencji z El-Amarna²³, warto zwrócić uwagę na fakt, że w listach ksiąg kananejskich termin *tappû* pojawia się często jako synonim słowa *ibru* – „przyjaciel” (EA 126:16; por. EA 113:30 i 120:45) lub paralelnie do terminu *ahu* – „brat” (EA 264:7.22). Można zatem przypuszczać, że wydarzenie opisane w korespondencji pomiędzy administracją ugarycką i królem Sijannu było podobne do historii Józefa, sprzedanego przez własnych braci.

Przedstawiona dokumentacja ugarycka pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków. Wzmożone zapotrzebowanie na niewolników w Egipcie w XIII-XII w. p.n.e., sprzyjało nielegalnemu handlowi ludźmi, obejmującemu nawet pobratymców i bliskich. Proceder ten jest wzmiankowany w kilku listach zachowanych w archiwach ugaryckich, w których został poddany surowej krytyce. Sprzedaż w niewolę do Egiptu pojawia się również w charakterze nadzwyczajnej represji (o kontrowersyjnym statusie prawnym) wobec opornych dłużników lub niewypłacalnych poręczycieli. Można było „skazać” kogoś na sprzedanie do Egiptu, co stanowiło surowszą karę niż przepisane prawem sankcje, takie jak odszkodowanie pieniężne i niewola w ojczyźnie. Powyższe informacje składają się na obraz podobny do biblijnego toposu Egiptu jako „domu niewoli”, który zrodził się prawdopodobnie w tym samym okresie²⁴. Wzmianka o sprzedaży Józefa do Egiptu, pełna nawiązań do realiów życia charakterystycznych dla XIII-XII w. przed Chr., również wydaje się pochodzić z tej epoki.

THE HISTORICAL CONTEXT OF THE BIBLICAL MENTION
ABOUT THE SELLING OF JOSEPH INTO EGYPT (GEN 37:27-28,36)
IN THE LIGHT OF THE UGARITIC SOURCES

Summary

The aim of the paper is to present the documentary evidence from Ugarit, which can be interpreted as a possible echo of a distant past for the episode of Joseph's sale to Egypt (Gen 36:26). According to Ugaritic sources, the stipulation to sell the guarantors to Egypt if they failed to pay their debt constitutes the additional penalty clause of the legal transaction. The rhetorical question which occurs in the one of documents,

²³ Materiał z El-Amarna ukazuje wyraźne wpływy lokalnej specyfiki językowej Kanaanu na język akadyjski używany w oficjalnej korespondencji. Tym samym stanowi cenny materiał porównawczy dla badań nad leksykografią ugarycką. M. Kossmann, „Amarna-Akkadian as a Mixed Language”, w: *Mixed Languages. 15 Case Studies in Language Intertwining*, red. P. Bakker, M. Mous, Amsterdam 1994, 169-173.

²⁴ W tym kontekście warto zwrócić uwagę na próbę ukazania zależności pomiędzy przepisami dotyczącymi niewoli za długi na starożytnym Bliskim Wschodzie a teologicznym obrazem niewoli egipskiej w Biblii: G.C. Chirichigno, *Debt Slavery in Israel and the Ancient Near East*, Sheffield 1993.

“How can a man sell his own fellow to the Egyptians?”, shows that the ultimate ethical evaluation of these practices was explicitly negative. To have been sentenced to slavery in Egypt stood for one of the most severe punishment. This conclusion can be compared with the biblical designation of Egypt as the “house of slavery” and the hard service and oppression that Hebrews had to suffer in the building projects in the time of Ramesses II, contemporary to the Ugaritic sources.